

Rafał Dubowski

Zgodność z Konstytucją rządowego projektu ustawy o obronie Ojczyzny¹

Constitutionality of the governmental Bill on the Defence of the Homeland

The author refers to the doubts raised during the first sitting of the special subcommittee considering the bill. In particular, he emphasises that the constitutional concepts of “state of war” and “time of war” are not the same, and thus Article 2 point 2 of the bill, which defines the concept of “time of war”, cannot be in conflict with Article 116 of the Constitution, which refers to a “state of war”. As a result, he concludes that the proposed provision is not inconsistent with a provision of the Constitution.

Keywords: Constitution, defence, bill, war

Autor odnosi się do wątpliwości zgłaszanych podczas pierwszego posiedzenia podkomisji nadzwyczajnej rozpatrującej projekt ustawy. W szczególności podkreśla, że konstytucyjne pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” nie są tożsame, a tym samym art. 2 pkt 2 projektu, który definiuje pojęcie „czas wojny”, nie może być sprzeczny z art. 116 Konstytucji, w którym mowa o „stanie wojny”. Efektem tej analizy jest wniosek, że projektowany przepis nie jest niezgodny z przepisem Konstytucji.

Słowa kluczowe: Konstytucja, obronność, projekt ustawy, wojna

Doktor nauk prawnych, ekspert ds. legislacji Biura Analiz Sejmowych ■
Kancelaria Sejmu, Biuro Analiz Sejmowych, Wydział Analiz Prawnych, Zespół Prawa
Parlamentarnego, WARSZAWA, POLSKA ■
rafal.dubowski@sejm.gov.pl ■ <https://orcid.org/0000-0001-7852-4275>

Przedmiot opinii

Opinia dotyczy zgodności z Konstytucją rządowego projektu ustawy o obronie Ojczyzny (druk sejmowy nr 2052; dalej: projekt). Odnosi się ona wyłącznie do wątpliwości zgłaszanych podczas pierwszego posiedzenia podkomisji nadzwyczajnej rozpatrującej projekt ustawy.

¹ *Opinia w sprawie zgodności z Konstytucją rządowego projektu ustawy o obronie Ojczyzny (druk nr 2052) w kontekście uwag podniesionych podczas pierwszego posiedzenia podkomisji nadzwyczajnej powołanej do rozpatrzenia tego projektu sporządzona 11 marca 2022 r. na zlecenie Przewodniczącego Komisji Obrony Narodowej; BAS-WAP-484/22.*

Zakres proponowanych zmian

Jak wskazano w uzasadnieniu projektu: „Projekt ustawy o obronie Ojczyzny [...] zakłada skodyfikowanie, znajdujących się dotychczas w różnych ustawach, przepisów prawa wojskowego” (uzasadnienie projektu, s. 1). Oznacza to, że projektowana regulacja ma mieć zasadnicze znaczenie dla całego systemu prawa wojskowego. Projekt ustawy określa:

- zakres przedmiotowy i podmiotowy obowiązku obrony ojczyzny,
- rodzaje i skład Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej zwanych dalej „Siłami Zbrojnymi” oraz ich zadania,
- organy właściwe w sprawach obrony państwa i ich zadania,
- zasady programowania i finansowania rozwoju Sił Zbrojnych,
- sposób prowadzenia rejestracji i kwalifikacji wojskowej oraz ewidencji wojskowej,
- sposób prowadzenia rekrutacji do służby wojskowej,
- zasady kształcenia kandydatów do służby wojskowej oraz żołnierzy,
- zasady współpracy z organizacjami proobronnymi,
- rodzaje służby wojskowej,
- zasady powoływania do służby wojskowej, jej przebieg i zasady zwalniania z tej służby,
- uprawnienia i obowiązki służbowe żołnierzy,
- zasady i sposób wyróżniania żołnierzy oraz ponoszenia przez nich odpowiedzialności dyscyplinarnej,
- zasady otrzymywania uposażenia i innych świadczeń przez żołnierzy,
- zakres odpowiedzialności majątkowej żołnierzy,
- zakres świadczeń odszkodowawczych pozostających w związku ze służbą wojskową,
- zasady pełnienia służby wojskowej w razie ogłoszenia mobilizacji, stanu wojennego i w czasie wojny,
- inne formy spełniania obowiązku obrony ojczyzny,
- sposób ustalania jednostek przewidzianych do militaryzacji, właściwość organów w tym zakresie oraz zasady pełnienia służby w jednostkach zmilitaryzowanych,
- właściwość organów w sprawach wnioskowania o uznanie obiektu za szczególnie ważny dla bezpieczeństwa lub obronności państwa,
- zakres świadczeń na rzecz obrony,
- zasady realizacji przez przedsiębiorców zadań na rzecz Sił Zbrojnych (art. 1 projektu).

Ponadto projekt zakłada zmianę 61 ustaw (art. 698–758 projektu), w tym między innymi: ustawy z 23 czerwca 1973 r. o opłatach w sprawach karnych (t.j. Dz.U. 1983, nr 49 poz. 223, ze zm.), ustawy z 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1656), ustawy z 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1320, ze zm.), ustawy z 21 grudnia

1978 r. o odznakach i mundurach (t.j. Dz.U. 2016, poz. 38), ustawy z 14 marca 1985 r. o Państwowej Inspekcji Sanitarnej (t.j. Dz.U. 2021, poz. 195), ustawy z 21 marca 1985 r. o drogach publicznych (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1376, ze zm.), ustawy z 31 stycznia 1989 r. o gospodarce finansowej przedsiębiorstw państwowych (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1998), ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. 2017, poz. 1153), ustawy z 6 kwietnia 1990 r. o Policji (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1882, ze zm.), ustawy z 12 października 1990 r. o Straży Granicznej (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1486, ze zm.), ustawy z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1858), ustawy z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1128, ze zm.), ustawy z 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1800, ze zm.), ustawy z 10 grudnia 1993 r. o zaopatrzeniu emerytalnym żołnierzy zawodowych oraz ich rodzin (t.j. Dz.U. 2020, poz. 586, ze zm.), ustawy z 22 czerwca 1995 r. o zakwaterowaniu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. 2020, poz. 2017), ustawy z 14 grudnia 1995 r. o urzędzie Ministra Obrony Narodowej (Dz.U. 2019, poz. 196), ustawy z 8 sierpnia 1996 r. o Radzie Ministrów (t.j. Dz.U. 2021, poz. 178, ze zm.), ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (t.j. Dz.U. 2021, poz. 53, ze zm.), ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz.U. 2021, poz. 534, ze zm.), ustawy z 20 czerwca 1997 r. – Prawo o ruchu drogowym (t.j. Dz.U. 2021, poz. 450), ustawy z 21 sierpnia 1997 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1754), ustawy z 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim (t.j. Dz.U. 2020, poz. 2027, ze zm.), ustawy z 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (t.j. Dz.U. 2021, poz. 423, ze zm.), ustawy z 17 grudnia 1998 r. o zasadach użycia lub pobytu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa (t.j. Dz.U. 2021, poz. 396), ustawy z 25 czerwca 1999 r. o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa (t.j. Dz.U. 2021, poz. 1133, ze zm.), ustawy z 24 lipca 1999 r. o szczególnych zasadach, warunkach i trybie mianowania na wyższe stopnie wojskowe żołnierzy uczestniczących w walkach o wolność i niepodległość Polski podczas II wojny światowej i w okresie powojennym (Dz.U. nr 72, poz. 804, ze zm.), ustawy z 23 września 1999 r. o zasadach pobytu wojsk obcych na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz zasadach ich przemieszczania się przez to terytorium (t.j. Dz.U. 2018, poz. 2110).

Ocena zarzutów przedstawionych na posiedzeniu podkomisji

1. Zgodnie z art. 2 pkt 2 projektu „Ilekroć w ustawie jest mowa o czasie wojny – należy przez to rozumieć czas działań wojennych prowadzonych na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, których początek i koniec jest określany w trybie postanowienia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej wydanego na wniosek Rady

Ministrów”. Warto zauważyć, że pojęcie to jest wykorzystywane w wielu przepisach projektu. Na przykład zgodnie z art. 54 ust. 1 „W razie ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny rejestracją mogą zostać objęte również inne osoby, niż wymienione w art. 53”. Z kolei, jak przesądza art. 58 ust. 6 pkt 4 projektu, kategoria E oznacza „trwale i całkowicie niezdolny do służby wojskowej, o której mowa w pkt 1, w czasie pokoju oraz w razie ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny”. Innymi słowy, jest to pojęcie, które stanowi element hipotezy wielu norm prawnych rekonstruowanych na podstawie projektowanych przepisów. Tym samym z wystąpieniem czasu wojny (albo jego brakiem) projektodawca wiąże uprawnienia i obowiązki różnego rodzaju podmiotów.

W toku pierwszego posiedzenia podkomisji nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektu podniesione zostały wątpliwości dotyczące zgodności art. 2 pkt 2 projektu z art. 116 Konstytucji. Zgodnie z art. 116 ust. 1 ustawy zasadniczej: „Sejm decyduje w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej o stanie wojny i o zawarciu pokoju”. Jak przesądza zaś ust. 2 tego artykułu: „Sejm może podjąć uchwałę o stanie wojny jedynie w razie zbrojnej napaści na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej lub gdy z umów międzynarodowych wynika zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji. Jeżeli Sejm nie może się zebrać na posiedzenie, o stanie wojny postanawia Prezydent Rzeczypospolitej”.

Jak można zauważyć, w art. 116 Konstytucji mowa jest o „stanie wojny”. Natomiast art. 2 pkt 2 projektu definiuje pojęcie „czas wojny”. Choć oba pojęcia mogą wydawać się tożsame, to jednak istnieją argumenty, które wskazują, że art. 116 ustawy zasadniczej nie jest adekwatnym wzorcem kontroli art. 2 pkt 2 projektu. Obok pojęcia „stan wojny” w ustawie zasadniczej występuje bowiem pojęcie „czas wojny”. Posługuje się nim art. 134 ust. 4 Konstytucji, który stanowi, że: „Na czas wojny Prezydent Rzeczypospolitej, na wniosek Prezesa Rady Ministrów, mianuje Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych. W tym samym trybie może on Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych odwołać. Kompetencje Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasady jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej określa ustawa”. Ponadto pojęciem tym posługuje się art. 175 ust. 2 ustawy zasadniczej, zgodnie z którym: „Sąd wyjątkowy lub tryb doraźny może być ustanowiony tylko na czas wojny”. Mając na uwadze, że w obrębie danego aktu lub gałęzi prawa różnokształtnym zwrotom nie należy przypisywać tego samego znaczenia (zakaz wykładni synonimicznej), należy dojść do wniosku, że pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” nie są tożsame (a tym samym nie sposób oceniać art. 2 ust. 2 projektu w kontekście art. 116 Konstytucji).

Podobne uwagi dotyczące pojęć „stan wojny” i „czas wojny” są przedstawiane również w piśmiennictwie prawniczym. Jak zauważa np. P. Grzebyk: „W Konstytucji RP oprócz terminu «stan wojny», którym posługuje się art. 116, występuje pojęcie «czasu wojny» (art. 134, 175). Oba terminy nie są tożsame. O ile bowiem stan wojny to stan prawny, o którego wprowadzeniu decyduje Sejm, o tyle czas wojny to okres działań wojennych (zob. wypowiedź S. Gebethnera, Biul. KKZN

1996, Nr 35, s. 12)². Podobnie zauważa B. Szczurowski, którego zdaniem: „Pojęcia «czasu wojny» nie należy, jak się wydaje, utożsamiać ze «stanem wojny», o którym mowa w art. 116 Konstytucji RP. Skoro bowiem w tym samym akcie normatywnym posłużono się dwoma różnymi terminami, to nie można przyjmować, iż mają one to samo znaczenie (Banaszak, *Konstytucja*, 2012, s. 755–756; odmiennie: P. Sarnecki, *Artykuł 134*, uw. 8, w: Garlicki, *Konstytucja*, t. 1, s. 3–4)³.

Jak wydaje się, nie można zgodzić się z P. Sarneckim, który wskazuje, że: „«Czas wojny» [...] rozpoczyna się od podjęcia przez Sejm (lub prezydenta) decyzji o «stanie wojny», na warunkach i w trybie określonym w art. 116 i kończy «zawarciem pokoju», zadecydowanym przez Sejm, również na podstawie tego samego przepisu⁴. Warto zauważyć, iż taka wykładnia oprócz tego, że narusza dyrektywę interpretacyjną zakazującą wykładni synonimicznej, to może być w praktyce dysfunkcyjna. Skoro bowiem jednym z warunków ogłoszenia stanu wojny jest „zbrojna napaść na terytorium RP” (art. 116 Konstytucji), to stan wojny w sensie prawnym może być poprzedzony rozpoczęciem działań wojennych. Jeśli pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” byłyby rozumiane synonimicznie, to mianowanie Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych po rozpoczęciu działań wojennych, ale jeszcze przed ogłoszeniem stanu wojny byłoby niedopuszczalne, ponieważ Naczelnego Dowódcę mianuje się na czas wojny (art. 134 ust. 4 Konstytucji). Dodatkowo jeżeli w tej sytuacji zebranie się Sejmu w celu podjęcia stosownej uchwały byłoby możliwe (co wyłączałoby ogłoszenie stanu wojny przez Prezydenta), to musiałoby to zająć określony czas – w którym przecież może być konieczne wydanie stosownych rozkazów dla Sił Zbrojnych⁵.

Ponadto przeciwko wykładni synonimicznej pojęć „stan wojny” i „czas wojny” pośrednio przemawia art. 175 ust. 2 Konstytucji, zgodnie z którym „Sąd wyjątkowy lub tryb doraźny może być ustanowiony tylko na czas wojny”. Otóż warto zauważyć, że warunkiem ogłoszenia stanu wojny jest również zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji wynikające z umów międzynarodowych. A zatem, gdyby uznać, że pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” są tożsame, to sąd wyjątkowy lub tryb doraźny mógłby zostać ustanowiony, np. w sytuacji gdy Rzeczpospolita Polska zadecydowałaby o stanie wojny w związku z realizacją zobowiązań sojuszniczych poza swoim terytorium⁶.

² P. Grzebyk, *Komentarz do art. 116 [w:] Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 17.

³ B. Szczurowski, *Komentarz do art. 134 [w:] Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 22.

⁴ P. Sarnecki, *Komentarz do art. 134 [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, Warszawa 1999, s. 3–4.

⁵ Por. B. Szczurowski, *Komentarz do art. 134*, *op. cit.*

⁶ Na temat nieadekwatności powiązania stanu wojny z sądami wyjątkowymi i trybem doraźnym zob. P. Wiliński, P. Karlik, K. Szczucki, *Komentarz do art. 175 [w:] Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 26.

Na marginesie warto dodać, że również zgodnie z obowiązującym art. 4a ust. 1 pkt 4a ustawy z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. 2021, poz. 372, ze zm.) „Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, stojąc na straży suwerenności i bezpieczeństwa państwa, nienaruszalności i niepodzielności jego terytorium [...] w razie konieczności obrony państwa postanawia, na wniosek Rady Ministrów, o dniu, w którym rozpoczyna się czas wojny na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. W tym samym trybie postanawia o dniu, w którym czas wojny kończy się”. Oznacza to, że również obecnie ustawodawca wychodzi z założenia, że „stan wojny” nie jest tym samym co „czas wojny”.

Reasumując, konstytucyjne pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” nie są tożsame. Skoro zaś ustawa zasadnicza rozróżnia oba pojęcia, to art. 2 pkt 2 projektu, który definiuje pojęcie „czas wojny”, nie może być sprzeczny z art. 116 Konstytucji, w którym mowa o „stanie wojny”. Innymi słowy, wydaje się, że art. 2 pkt 2 projektu nie jest niezgodny z art. 116 Konstytucji.

2. Innym zarzutem, który został sformułowany podczas pierwszego posiedzenia podkomisji nadzwyczajnej powołanej do rozpatrzenia tego projektu, był zarzut niezgodności art. 11 ust. 1 projektu z art. 26 ust. 1 Konstytucji. Zgodnie z art. 11 ust. 1 projektu „Siły Zbrojne stoją na straży suwerenności i niepodległości Państwa oraz jego bezpieczeństwa i pokoju”. Natomiast, jak stanowi art. 26 ust. 1 ustawy zasadniczej: „Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej służą ochronie niepodległości państwa i niepodzielności jego terytorium oraz zapewnieniu bezpieczeństwa i nienaruszalności jego granic”. Niezgodność między tymi przepisami miałyby polegać na tym, że zakresy tych przepisów nie pokrywają się, lecz krzyżują. Pokrywają się w zakresie, w jakim jest w nich mowa o „niepodległości” i „bezpieczeństwie”. Natomiast w art. 11 ust. 1 projektu jest mowa również o „suwerenności” i „pokoju”, o których nie wspomina art. 26 ust. 1 Konstytucji, a przy tym jednocześnie w przywołanym artykule ustawy zasadniczej mowa jest o „niepodzielności terytorium” i „nienaruszalności granic”, o których nie ma mowy w art. 11 ust. 1 projektu.

Wydaje się, że problemu konstytucyjnego nie generuje rozszerzenie art. 11 ust. 1 projektu o „suwerenność” i „pokój”, do których nie odnosi się art. 26 ust. 1 Konstytucji. Niewątpliwie suwerenność jest wartością konstytucyjną. Mowa jest o niej np. w preambule czy też art. 126 ust. 2 ustawy zasadniczej, który stanowi: „Prezydent Rzeczypospolitej czuwa nad przestrzeganiem Konstytucji, stoi na straży suwerenności i bezpieczeństwa państwa oraz nienaruszalności i niepodzielności jego terytorium”. Suwerenność jest też ściśle związana z niepodległością. W słownikowym znaczeniu „suwerenny” to między innymi „niezależny od innego państwa, innej władzy, instytucji itp.”⁷. Podobnie wartością konstytucyjną jest też „pokój”. Wartość ta leży u podstaw rozwiązań zawartych w art. 116 Konstytucji. Jak wskazuje się w piśmiennictwie prawniczym: „Konstytucja RP

⁷ <https://sjp.pwn.pl/slovniki/suwerenność.html>.

wyraźnie wskazuje, iż Polska może (ale nie musi) ogłosić stan wojny (wypowiedzieć wojnę) jedynie w dwóch przypadkach: zbrojnej napaści na terytorium RP lub gdy z umów międzynarodowych wynika zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji. Oba przypadki w zasadzie mówią o jednym – samoobronie indywidualnej lub zbiorowej wobec agresji, wykluczają więc możliwość napaści na inne państwo ze strony Polski⁸. Skoro zaś konstytucyjnie wykluczona jest napasć na inne państwo i dopuszczalna jest jedynie obrona, to tym samym pokój można uznać za wartość konstytucyjną. W związku z powyższym rozszerzenie art. 11 ust. 1 projektu względem art. 26 ust. 1 Konstytucji nie powoduje niezgodności między tymi przepisami.

Brak wskazania w art. 11 ust. 1 projektu, że do Sił Zbrojnych należy stanie na straży „niepodzielności terytorium” i „nienaruszalności granic” również nie powinno być traktowane jako naruszenie art. 26 ust. 1 Konstytucji, skoro już w art. 11 ust. 4 projektu jest mowa o tym, iż „Siły Zbrojne, realizując zadania konstytucyjne, w zakresie ochrony niepodległości państwa, niepodzielności jego terytorium oraz zapewnienia bezpieczeństwa i nienaruszalności jego granic, mają prawo stosowania środków przymusu bezpośredniego, użycia broni i innego uzbrojenia, z uwzględnieniem konieczności i celu wykonania tych zadań, w sposób adekwatny do zagrożenia oraz w granicach zasad określonych w wiążących Rzeczpospolitą Polską ratyfikowanych umowach międzynarodowych oraz międzynarodowym prawie zwyczajowym”. Innymi słowy, chociaż art. 11 ust. 1 projektu nie odwzorowuje literalnie treści art. 26 ust. 1 Konstytucji, to jednak normy prawne dekodowane z całego art. 11 projektu pozwalają stwierdzić, że jest on zgodny z art. 26 ust. 1 ustawy zasadniczej.

Podsumowanie

- Konstytucyjne pojęcia „stan wojny” i „czas wojny” nie są tożsame. Skoro zaś ustawa zasadnicza rozróżnia oba pojęcia, to art. 2 pkt 2 projektu, który definiuje pojęcie „czas wojny”, nie może być sprzeczny z art. 116 Konstytucji, w którym mowa o „stanie wojny”. Innymi słowy, art. 2 pkt 2 projektu nie jest niezgodny z art. 116 Konstytucji.
- Artykuł 11 projektu jest zgodny z art. 26 ust. 1 Konstytucji.

Bibliografia

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia z 1997 r., Dz.U. nr 27, poz. 483, ze zm.

⁸ P. Grzebyk, Komentarz do art. 116, *op. cit.*, nb 20.

Ustawa z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, t.j. Dz.U. 2021, poz. 372, ze zm.

Literatura

Grzebyk P., Komentarz do art. 116 [w:] *Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 17.

Sarnecki P., Komentarz do art. 134 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, Warszawa 1999.

Szczurowski B., Komentarz do art. 134 [w:] *Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 22.

Wiliński P., Karlik P., Szczucki K., Komentarz do art. 175 [w:] *Konstytucja RP*, t. II, *Komentarz. Art. 87–243*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 26.

Inne

Projekt ustawy o obronie Ojczyzny, druk sejmowy nr 2052.

<https://sjp.pwn.pl/slowniki/suwerenność.html>.